

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

<http://shyn.ru>
shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

№4
(18889)

2017 чылдың
январь 17
вторник

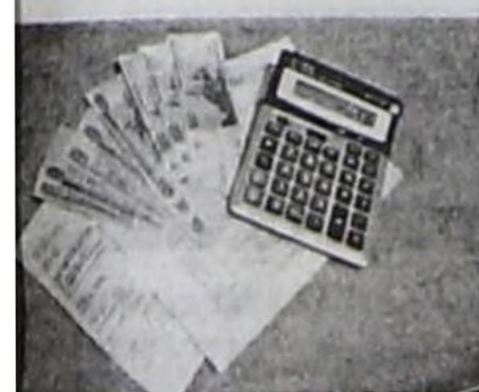
Хүннүң үнери — 08:47
Ажары — 16:33
Хүн дурту — 07:46

Садар өртээ хостуг 12+

Бөгүнгү
үндүрүлгөдө:

АВТООРУККА
МӨӨРЕЙНИ
ЧАРЛААН 2

Билип алыңар
22 ХУУДАН
АЖЫП
ТУРДА 3

Чеди чүзүн
малымайны...
ЧЫРАА,
САЯК
АЪТТАРЫМНЫ 6

Спорт
"ШЫНЧЫЛАР"
ШЫЛГАРААН-
НАР 7

Аныяктарга үлегерлиг

ОРУК «ХААННАРЫ»

Тываның орук ажил-агыйының хоочуннары Д. Ч. Ондар биле К. М. Сарылар.

Тыва Арат Республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң чанынга оруктар кылыр болгаш көвүрүглер тудар талазы-биле килдисти 1936 чылда ажиткан. Оон эгелээш-ле ол албан чериниң ады солчуп, өскерлип келгеш, эң сөөлүндө Тываның автоорук эргелели деп атка доктааган.

Ынчангаш Тываның орук ажил-агыйының коллективи тургустунганындан бээр 80 чыл болган юбилейин эрткен чылдың төнчүзүндө демдеглер эрттиргеннер. Аңаа ажил-агыйының аңгы-аңгы үелерде ажилдап чораан хоочуннарын, мурнакчыларын республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан чалап алгаш, оларны алгал-мактап шаңналдарны тывыскан.

Мурнакчыларның аразында Тываның орук-тудуг ажилының хоочуннары Данзын-оол Чалзапович Ондар биле Кызыл-оол Мыйдорович Сарылларның аттары база бар. Оларның кайызы-даа Тываның оруктарында аныяк чылдарындан эгелээш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгүжеге чедир ажилдап келгеннер.

Данзын-оол Чалзапович Ондар 1972 чылда Томскиниң инженер-тудуг институтунун автомобильдер оруунун талазы-биле тускай эртемниг специалист

кылдыр дооскан. Ол институтун дооскаш, Шагаан-Арыгның оруктудуг участогунун кол инженеринге ажилдап тургаш, 1975 чылдан эгелээш Тыва автоорук эргелелиниң Ак-Довуракта салбырынга үр чылдарда ажилдаан.

Ол Ак-Довурак биле Абаза аразының оруун тутчуп, ону ажыдарында бодунун арга-дуржулгазын, үлүг-хуузу база кириген. Данзын-оол Чалзапович ол үеде Ак-Довурактың 3 дугаар орук-тудуг эргелелиниң кол инженеринге, даргазынга 1995 чылга чедир ажилдаан.

Данзын-оол Чалзапович 1995 чылдан тура Тыва автоорук эргелелиниң аңгы-аңгы килдистеринге, сөөлүндө Тываның орук ажил-агый эргелелиниң даргазының албан-дужаалына чедир ажилдаан. Оң орук ажил-агый адырынга ажилдаан ниити стажы 45 чыл болуп турар.

Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр 95 чыл болган оюн таварыштыр Данзын-оол Чалзапович Ондарга Тываның автомобиль оруктарын тудуп, чаартырынга кириген төлөптиг үлүг-хуузу дээш Тыва Республиканың Баштыңының Чарлыы-биле Буян-Бадырды орденниң 3-кү чергези-биле шаңнаан.

Кызыл-оол Мыйдорович Сарыллар шериг албан-хүлээлгезин күүсеткөш, күш-ажылчы намда-

рын Ак-Довурактың АТБ-зинге чолаачыдан эгелээн. Оң соонда ол Омскиниң автомобиль-транспорт институтун 1977 чылда дооскаш, Тыва автоорук эргелелиниң 208 дугаар участогунун кол инженери кылдыр томуйлаткан.

Оң соонда хөй чылдарда Чадаананың орук-тудуг участогунга инженер-экономизинден ол улуг коллективтиң даргазынга чедир ажилдаан. Бедик мергежилдиг орукчу 1993 чылда республиканың автоорук эргелелиниң кол специализинге, инженеринге ажилдаан.

Кызыл-оол Мыйдорович Тываның автомобиль оруктарының ажил-агыйына орук мастеринден эгелээш, сайыттың оралакчызы албан-дужаалга чедир 36 чыл ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Эрткен чылын автоорукчулар хүнүн таварыштыр аңаа күш-ажылга бедик чедишкени дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан.

Тыва черниң автооруунун хоочуннары бо чылдан эгелээш, "Енисей" М-54 федералдыг автооруктуң моон мурнунда турган угланышкыны өскерлип, Кызыл – Чадаана – Хандагайты – Боршоо автомобиль оруу федералдыг өнчүже киргенинге кончук өөрүп турарлар.

Ол дээрже республиканың

ниити чурттакчы чонунун 62 хуузунун чурттап турар черлерин таварыштыр эртери дээрже-ле ниити республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдизинге улуг бурунгаар базым болурун олар чугаалап турдулар.

Үстүндө бижээним орук ажил-агый адырының хоочуннарының кайызы-даа хөй-ниити ажилына база идепкейлиг киржип турарлар. Ажык-чарлыг үе келирге, 1990 чылда Тыва АССР-ниң Дээди Сөвединиң улус депутаттарының бир-ле дугаар болган чижилгелиг соңгудаларына оларның кайызы-даа киришкеш, К.М. Сарыллар Чөөн-Хемчик кожуунунун Чадаананың 54 дугаар соңгудалар округундан, Д.Ч. Ондар Барыын-Хемчик кожуунунун Ак-Довурактың 41 дугаар округундан хөй кордакчыларның аразындан тилеп үнгөш, депутаттың мандадын холунга алганнар.

Ол үениң улус депутаттары Тывага демократтыг тургузугну быжыглаарының болгаш ону чорударының үндизиннерин эчизинге чедип алыр дээш, улуг ажилдарны кылып чорутканнар. Ылаңгыя Үндизин Хоойлулуг Тыва Республиканы тургузуп, быжыглаарына депутаттар Сарыллар, Ондар болгаш өскелерниң-даа кириген үлүг-хуузу улуг.

Владимир ЧАДАМБА.
Авторнуң тырттырган чуруу.

Медээлер

ЖУРНАЛИСТЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол анык журналистер-биле ужурашкан. Ук ужуражылгага анык журналистер боттарының үзеп-бодалдарын болгаш «Тываның аныктары» солунун салым-чолунуң дугайында айтырыгны көдүрүп чугаалааннар. Оон ыңай «Оваа ТВ», «Тува инкогнито» телевилелдерниң удуртукчулары боттарының ажил-чорудулгазын база таныштырган.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК, СҮТ-ХӨЛ
КОЖУУННАРГА ЧОРААН

ТР-ниң Дээди Хуралының депутады Александра Донгак Чөөн-Хемчик болгаш Сүт-Хөл кожууннарның чурттагы чону-биле ужуражып, эрткен чылдың ажил-чорудулгазын түңнээн. Ол ышкаш хууда айтырыглыг чонну база хүлээп ап, суурларның социал объектилеринге база четкен.

МОСКВАДАН МЕДЭЭ

Москвада даг университетиниң 5-ки курсчузу тыва омактыг уруг амы-тынындан чарылган. Беш дугаар каъттан кээп дүшкен студентиниң сөөгүн Тываже эккээри-биле материалдыг болгаш моральдыг дузаны көргүзерин Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол республиканың Москвада төлээ черинге дааскан.

ОЛДАР ХОККЕЙЛЭЭН

Бай-Тайга кожуунда уругларның спорт школазының тренер-башкылары ортумак класстың оолдарының аразына хоккей маргылдаазын эрттирген. Ниитизи-биле дөрт команда боттарының күжүн шенежип ойнааннар. Оон ыңай күзөлдиг оолдар, уруглар "Спортчу шак" деп бөлүмгө келгеш, конькиге, баг кагарына, "Хөглүг старттарга" идепкейлиг киржиپ турарлар.

ОНЗА БАЙЫРЛАЛ

Чаа чылдың баштайгы хүннеринде Чеди-Хөл кожуунуң Актал суурунга онза байырлал болуп эрткен. Октаттыгана Культура бажыңын эде чаартып кылгаш, хүреш залын ажиткан. Бо залды Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, Арзылаң мөге Бегзи-Хуурак Донгактың ады-биле мөңгөжидип адаан. Мындыг улуг ажилды анык дарга Вадим Донгак саналдап үндүргөш, чонну эвилелдеп, тудугну кылдырган.

АНЫЯК МАЛЧЫННАРДА

Чаа-Хөл кожуунуң даргалары Шаңчы суурун анык малчыннарының кыштагларына чедип, оларның-биле ужуражып чугаалашкан. Кожуунуң чагырга даргазы Станислав Сарбакай Эрес, Мариана Ондарларның болгаш Анна Балдаңның өг-бүлелеринге тыва уксаалыг коданчы эниктерни белекке берген. Мал-маган узун кышты хүр-менди эртип турар дээрзин анык малчыннар чугаалааннар.

ДЕМИСЕЛ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Ажил-чорудулганың чамдык хевирлерин лицензиялаар болгаш хайгаараар талазы-биле албанның ажилдакчылары, полицияның участок төлээлери-биле кады Чаа чылдың дыштаныр хүннеринде спирт холуксаалыг "Боярышник" хандызын садып турар садыг точкаларын илери-биле хыналдаларны чоруткан. Ооң түңнелинде 2 тонна кылымал араганы болгаш "Боярышник" хандызын хавырган. Кожууннар аайы-биле алырга, Чөөн-Хемчиктин садыг точкаларындан 740,75 литрни, Барыын-Хемчиктен — 653,8, Улуг-Хемден — 421, 25, Кызыл кожуундан 410 литрни хавырган.

Кижилерниң кадынга хора чедирип, эзиртир суксун садып байып турар оптуг-кажар кижилер-биле демисел уламчылап турар.

БӨРҮЛЕР ӨЗҮП ТУРАП

Тывага чаа чылдың бүдүүзүнде болгаш дыштаныр хүннерде мал өстүрүп турар ажил-агыйларга айыыл чок болур кылдыр, бөрүлерниң санын хөлүн эрттир көвүдетпейн өйлеп таарыштырар хемчеглерни ап, аңчыларның күжү-биле бөрүлерге удур 130 чедир аглаашкынны организаастаан. Тываның Чазааның айтышкыны-биле чылдың-на чорудуп турар бо кампанияның организакчызы болгаш башкарыкчызы ТР-ниң Дириг амытаннар болгаш сугнуң биологтуг курлавырларын камгалаар талазы-биле күрүне комитеди болган. Ук күрүне албан чериниң удуртукчузу Геннадий Кууларның дыңнатканы-биле алырга, малчыннарда дыш чок онза дүвүренчиг байдалдыг девискээрлерге ийи неделя дургузунда аглаашкынның түңнелинде 35 бөрүнү узуткап чок кылган.

Ылаңгыя Улуг-Хем кожуунуң девискээринге бөрүлерге удур аңаашкыннар чедишкынниг болганын демдеглээн. Бо кожуунуң аңчылары 12 үнүшкүннүң түңнелинде 11 бөрүнү, а Чөөн-Хемчик биле Өвүрнүң аңчылары 7 биле 4 кокайны узуткаан.

Аңчы ажил-агыйын харылап турар албан чериниң сан-түңнерин езугаар алырга, республика девискээринде бөрүлерниң саны доктааттыгана норма-чижекте 1, 6 катап ажып турар. Эртемденнерниң санап турары-биле алырга, бөрүлерниң ниити саны 800-тен көвүдөөс болза, ниитиниң малынга айыыл чок болур. А Тывада амгы үеде бөрүлерниң саны 1,5 муң чедип турар. Бо хире хөй араатаннар чыл дургузунда мал ажил-агыйына ортумаа-биле 30-40 млн. рубль чедир когаралды таварыштырып болур дээрзин санап түңнээн.

Тываның Баштыңының ажил-херээ

ПОСТУЛАРНЫ ТУРГУСКАН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Тыва, Хакасия болгаш Кемерово облазында Россияның көдээ ажил-агыйының хайгаарал эргелелиниң удуртукчузунуң оралакчызы Мерген Докпер-оол-биле ужурашкан.

Кыска ужуражылганың түңнелинде улуг хардан когараан мал ажил-агыйларын эки шынарлыг сизген болгаш мал чими культуралар-биле хандырып турарын база бо ажилды хыналдага алыр талазы-биле ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызы-биле Россияның көдээ ажил-агый хайгаарал албанының кады чорудар ажилдарын дугурушкан.

Сөөртүп эккеп турар мал чеминиң шынарын хынаар талазы-биле фитосанитарлыг контроль пунктулары Ак-Довурак — Абаза аразында полицияның патруль албанының постузунга болгаш «Шивилиг» эрттирилге пунктузунга доктаамал ажилдаар. Мерген Докпер-оолдун чугаалап турары-биле алырга, лабораторлуг хыналдаларның түңнелинде эрткен чылдарда шынары багай мал чемнерин сөөртүп эккеп турганы илерээн. Ооң түңнелинде мал бажына хорамчалыг болган. Бо таварылганы катаптаваз дээш, контролду күштелдирген.

Бо ажил-биле чергелештир республиканың экономиказының болгаш көдээ ажил-агыйының өске-даа чамдык чугула айты-

рыларынга хамаарыштыр кады ажилдажылганы чорударына беленин Мерген Докпер-оол дыңнаткан.

Тываның Баштыңы ужуражылганың түңнелинде көдээ ажил-агый сайдыының хүлээп гезин күүседип турар Эртин Даңзы-Белекке яамы иштинге Россияның көдээ ажил-агыйының хайгаарал эргелелиниң Тыва салбырының специалистеринге ажилдаа өрээлдерден тускайлап бээр аргазын өөренип көөрүн дааскан. Бо базым ийи күрүне албан черлерин улам чоокшулаштырып, ажыктыг кады ажилдажылганы чорударына дуза лаар ужурулуг.

ТР-ниң Чазааның парлалга албаны

Росавтоорукта

АВТООРУККА МӨӨРЕЙНИ ЧАРЛААН

Федералдыг М-54 автооруктуң Тывада оруун чаартып кылырының мөөрейин Росавтоорук чарлаан.

2017 чылдың январь 1-ден эгелеп М-54 федералдыг оруктуң угланышкыны Тывада өскерилген. Ам Кызылдан ол орук республиканың барыын талазынче — Шагаан-Арыг — Чадаана — Хандагайты — Боршооже, Моол-биле кызыгаарже углаар. Федералдыг удуртулгаже дамчыткан оруктуң узун дурту 310 километр.

Ам немелде инвестициялар, орук адырынче хаара туттунган ажилдакчыларның санын немээри, орукту чаартып кылыры болгаш болур-чогууру-биле ажаап-тежээри негеттинип келир. Бо чылын орукка ажыглаар кылдыр 100 ажыг миллион рубльди көргөн, мөөрей январь төңчүзүнде болур. Оруктуң агар септелгезинге 350 млн. рубльди федералдыг бюджеттен чарыгдары көрдүнгөн. Федералдыг «Енисей» М-54 оруктуң чаа адырын септээринге болгаш чаартып кылырынга үш хире чыл негеттинер деп, Тываның Орук-транспорт ямызы санап турар.

«Росавтоорук федералдыг М-54 автооруктуң чаа оруун септеп кылырынга мөөрей чарлаан. Ол январь төңчүзүнде болур. Силерге байыр чедирип тур мен, чаңгыс чер-чурттуглары! Барык 5-6 чыл дургузунда ол дээш туржуп келген бис, ам чедип алдывыс. Туржуру чөп турган. Бо чылдан эгелеп Тываның экономиказынче М-54-биле кады эвээш эвес инвестициялар кирер. Чүгле 2017 чылда орукту

септээринге болгаш ажаап-тежээринге 460 млн. рубль келир. Ол дээрже чүс-чүс орукчуларга эки шалыңныг доктаамал ажил-дыр. Кызылдан Хандагайтыга чедир чогумчалыг орукту туткужеге чедир адак дээрже үш чыл уламчылаар болгай» — деп, Шолбан Кара-оол бодунуң блогунга бижээн.

Орук-транспорт комплекзиниң сайыды Олег Бады республика барыын чүкче углаан орукту, федералдыг эрге-байдалдыг апаарын биле тура-ла, ажаап-тежээп турган дээрзин дыңнаткан.

Эрткен чылын элээн каш участоктарга септелге кылган бис. Улуг кичээнгеи Элегес-Аксы суурунун ынды талазынче, Баян-Колче угландырган бис. Орукту эде углаарының, хүлээп алырының болгаш «Кызыл — Чадаана — Хандагайты» оруун федералдыг өнчү кылдыр дамчыдарының дугайында РФ-тин Чазааның доктаалы 2015 чылдың сентябрь 14-те хүлээп алдыгана. 2016 чылдың январь 1-де бо айтырыг шийтпирлеттинер боор деп бодап турган бис, ынчалза-даа 2015 чылдың декабрь 27-де нормативтиг ол эрге-хоойлу актызының күш кирер хуусаазын 2017 чылдың январь 1 кылдыр өскерткен. Улуг ажилдар кылдыгана, Тываның Баштыңы Шолбан Валерьевичиниң бо айтырыг талазы-биле Россияның Президентизи-биле, транспорт сайыды Михаил Соколов-биле 2016 чылдың мартта ужуражылганы болган, ынчан Күрүне Баштыңының ат салган холунуң үжүүн база катап алган болгаш дамчыдар талазы-биле ажил-

ды канчаар боттандырып дугурушкан. Эрткен чылдың ноябрьда Тываның Баштыңының эгелээшкынн езугаар РФ-тин транспорт сайыды Максим Соколов-биле база катап ужуражышкын болган, аңаа документилерни долдуруп эгелээриниң дугайында түңнел шийтпирин хүлээп алган» — деп, Олег Бады чугаалаан.

Оруктуң угланышкыны эде көөр ажилче ийи чыл бурунгаар ТР-ниң орук-транспорт сайыдынга ажилдай бергеш киргенин сайыт чугаалады. Барыын-Хемчик кожуунуң чагырга даргазы тургаш база ол ажилды сонуургап турган. Ооң санап турары-биле алырга, Тываның Баштыңының киржилгези-биле, ооң туруштуу-биле, Россияның Президентизиниң деткимчези-биле бо айтырыг чогумчалыг шийтпирлеттинген.

2017 чылдың январь 1-ден эгелеп «Тываавтоорук» эргелери Кызыл — Самагалдай — Эрзин оруун ажаап-тежээрин бодунга алган. Агар септелге ажилдарын аңаа уламчылаар, ооң аңгы-аңгы участоктарында капитал септелге чорударының төлөвилел-смета документилерин белеткээр деп, Олег Бады дыңнаткан.

ТР-ниң албан езузунуң сайтызында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ
(ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

2017 чылда Шагааны байырлаар хүннүң дугайында

Тыва Республиканың Конституциязының 103 чүүлүнүң 24 пунктузунга болгаш 1999 чылдың февраль 12-де «Тыва Республикага байырлал хүннериниң дугайында» Тыва Республиканың №143 Хоойлузунуң 1 чүүлүнүң 2 пунктузунга үндөзлээш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың чонунуң 2017 чылда байырлалы — Шагааны эрттирер хүннү 2017

чылдың февраль 27 деп доктаадыр.

2. Бо доктаалды албан езузу-биле парлаар.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштү болуп кирер.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы К. ДАВАА

Кызыл хоорай

2016 чылдың декабрь 23

№1192 ДХД-И

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың хөгжүлдизинге үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда карак кызыл күш-ажылы дээш база Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының тургустунганындан бээр 75 чылын тава-рыштыр Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну Надежда Кендиновна Сундуйну шаңнаар.

Өзүп орап салгалды өөредип кижизидер херекке улуг үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда үр-түннелдиг күш-ажылы дээш «Тыва Республиканың улустун башкызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну Альберт Васильевич БЕЗЪЯЗЫКОВКА тыпсыр.

Культура болгаш уран чүүл адырынга ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты «Тываның күрүнө филармониязы» күрүнениң бюджет албан чериниң күрүнениң симфониктиг оркестриниң артизи Мария Павловна КАЛИНИНАГА тыпсыр.

Өөредилге адырынга ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Нина Григорьевна РЕШЕТНИКОВАГА – «Тыва Республиканың күрүнө лицей» Тыва Республиканың күрүнениң автономнуг ниити өөредилге организациязының физика башкызы;

Марита Тепес-ооловна ДУМБАРАГА – Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2016 чылдың декабрь 15
№ 237

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Кадык камгалал адырынга хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың аштыңының Хүндүлел бижии-биле «Серебрянка» санаторий-профилакторий» Тыва Республиканың күрүнениң бюджет кадык камгалал алан чериниң кол эмчизи Альбина Борисовна ОНДАРНЫ аңнаар.

Хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Чечен Доктугуевна ОНДАРНЫ – Россияның Ажаалга инкызы хей-ниити акционерлиг итигелдин Кызылдың №8591 илбырының юридиктиг чер-ерни хандырап талазы-биле 8591/004 тускайжыттыгган немелде офизиниң удуртукчузу; Татьяна Анатольевна ПОПОВАННЫ – «Тываның күрүнө

филармониязы» күрүнениң бюджет албан чериниң оркестр артизи;

Саглаш Хирлиг-ооловна ТОПУЙ-ООЛДУ – «Тываэнергосбыт» акционерлиг ниитилелдин юридиктиг килдизиниң начальниги.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2016 чылдың декабрь 15
№ 238

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле И.М. Нечкинаны шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдизинге үлүг-хуузу дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле Россия Федерациязының Камгалал яамызының Эт-хөреңги хамаарылгаларының департаментиниң хей-ниити эрге-хоойлу тургузулгаларының аразынга эт-хөреңгине катап хуваарының талазы-биле килдизиниң башкарыкчы специализи Ирина Михайловна НЕЧКИНАНЫ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2016 чылдың декабрь 26
№ 261

Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле А.О. Шелухинни шаңнаарының дугайында

Аныяктарны патриотчу чорук-ка кижизидеринге улуг үлүг-хуузу база 55-ки тускай мото-адыгжы даг бригадазының тургустунганынга ачы-хавыязы дээш Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле Төп шериг округунуң организас-мөөңнестирелге эргелеп-башкарылгаларының начальнигиниң оралакчызы Андрей Олегович ШЕЛУХИННИ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2016 чылдың декабрь 26
№ 262

И.Д. Ондарга «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсырының дугайында

Культура адырынга хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты уругларның немелде өөредилгезиниң Тес-Хем кожуунуң Самагалдайда уругларның уран чүүл школазы муниципалдыг бюджет өөредилге албан чериниң башкызы Ираида Данзынмаевна ОНДАРГА тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2016 чылдың декабрь 29
№267

Шаңнаарының дугайында

Күш-культураны болгаш спортту сайзырадырынга салышкыны болгаш хей чылдарда үр-түннелдиг ажылы дээш Россияның болгаш Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга болгаш Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга алдар болдурган юбилейлиг тураскаал медаль-биле немелде өөредилгениң Өвүр кожуунда «Хандагайтыда элээдилерниң спорт школазы» муниципалдыг бюджет албан чериниң хостуг хүреш талазы-биле улуг тренер башкызы Виктор Монгушович ДОСТАЙНЫ шаңнаар.

Хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Россияның болгаш Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга болгаш Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга алдар болдурган юбилейлиг тураскаал медаль-биле Тыва Республиканың «Тыва Республиканың күүсекчи болгаш хойлуужулга органнарының ажил-агый эргелели» күрүнениң бюджет албан чериниң хоолгалап парлаар машиналар оператору Оксана Вячеславовна ЗРЮКИНАНЫ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2016 чылдың декабрь 29
№268

Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Спортчу улуг чедишкinnerи болгаш күш-культураны болгаш спортту сайзырадырынга көскү салышкыны дээш Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле уругларның немелде өөредилгезиниң Тес-Хем кожуунда элээдилерниң О. Седен-оол аттыг спорт школазы муниципалдыг бюджет албан чериниң хостуг хүрештиң тренер башкызы Сайын-Белек Михайлович ТЮЛЮШТУ шаңнаар.

Күш-культураны болгаш спортту сайзырадырынга салышкыны болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты «Тыва Республикада хаакка чарыш федерациязы» регионнуң хей-ниити организациязының президентизи Алексей Мурзанаевич ОНДАРГА тыпсыр.

Күш-культураны болгаш спортту сайзырадырынга ачы-хавыязы дээш «Тыва Республиканың Начын мөгези» хүндүлүг атты Россияның Истелге комитетиниң Тыва Республикада истелге эргелелиниң истекчизи Ангыр Чкаловович КУУЛАРГА тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2016 чылдың декабрь 29
№269

Номчукчунуң саналы

АРГЫЖАРЫНЫҢ БЕРГЕЗИН

Мен ийги бөлүктүң инвалиди, 78 харлыг кырган мен. Буттарым чүстери артрозтуг болганы-биле даянгыштыг кылаштаар, шимчээшкиним кызыгаарлаттынганындан ырак черге кылаштап шыдавас апарган мен.

Каш чылдар бурунгаар кырганнарда болгаш инвалидтерге хамаарыштыр чиигелделерни көргүзүп, хей-ниитиниң автотранспортунга халас чоруур билеттерни социал хандырылга черлери берип турду. Ооң соонда билет бээрин соксаткаш, акшазын-даа берип турганын сактыр-дыр мен.

Амгы үеде Кызылдың АТБ автобустары суурларже чедер хамаанчок, кожууннар төптеринче-даа халывастаан. Хууда автотранспорттук кижилер шуут амырап калган. Суурдан кожуун төвү кирип, чорук-херек кылып алыр дээн кижилер чыгып алгаш, баар-кээр өрттээн төлээш, чиик машинаны долдур олурттарлар.

Мээң чурттап турар бажыңым Тээли суурнуң төвүнден ыракта турар. Ол аразынга баарда-кээрде, 7 километрни эртер кижидир мен. Эртен 8 шакта үнгөш, дүш эртип турда элейтип чанып кээр-дир мен. Чаным-биле «чиик каралыг» аныяк оолдар, кыстар кижилер бастырып калгыдег халдып эртип-ле турар. Оларга орук чайлаар дээш, орук кыдының улуг харынче кылаштай бергеш, кээп дүшкөш, туруп чадай-даа бээр-дир мен. Тээли суур Хемчик, Найырал суурлар-биле катчы берген болгаш, узуну 3-4 км чедип турар. Бо аразынга эмчиже хүннүң-не кылаштаар кижидир мен.

Хүнүн манаан, хүүрзэн даянган кырган кижилер мен-даа канчаар. Эр-Хавак фермазындан өөренип кээп турар чаш ажы-төл-ле кончуг-дур. «Школа-биле ол аразы барык 5 км черни чадаг кылаштажып турарлар. Кичээл соонда кээш орайтай бергенде, 7 шак чедип турда, чанып кээрлер-дир» — деп, аныяк ава Алена Салчак улуг дүвүрел-биле чугаалап турар. «Эр-Хавак фермазындан өөренип турар уруглар аразында эге класстар өөреникчилери база бар. Улуг хар чагган соонда, школа-биле ферма аразынга чадаг кылаштажып турар уругларның түрегделиниң дугайында суму чагыргазынга, кожуун чагыргазының өөредилге эргелелинге, депутаттарга-даа чугаалап шаг болган мен. Дузалавас боор чорду» — деп, Алена муңгарап чугаалаарга, кижилер шуут кайгап каар.

Мурнунда чылдарда Эр-Хавак фермазы-биле школа аразынга «Газель» халып турган. Ону кожуун чагыргазының өөредилге эргелелиниң эрги турган удуртукчузу өскээр ажылап тургаш, үрөп каапкан деп дыңнаан мен. Мээң саналым мындыг: Эр-Хавак — Найырал — Тээли — Хемчик аразынга пассажирлер аргыштырылганын организастап болур арга бар. Үргүлчү халып турар звес, эртен-кежээ өөреникчилер чедирип каар ол-ла-дыр. Чорук-херектиг пассажирлер-даа төлөп олуруп-ла тургайлар. Мынчаар бир хемчээп албас болза, черле берге-ле-дир ажы-төлүм. Кырып деп чүвениң кыпсынчыын, аргыжарының бергезин.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК, хоочун башкы.

Билип алыңар

22 ХУУДАН АЖЫП ТУРДА

Кызыл хоорайның социал политика департаментизи хоорайның чурттакчыларын коммунал ачы-дузалар болгаш хөмүр-даш өрттээнге субсидиялар кылдыртып ап болурун дыңнадып турар. Субсидия акшазын коммунал ачы-дузалар өрттээ өг-бүлениң каттышкан орулгазындан 22 хуу ажып турар таварылгада төлөп бээр. Ону 6 ай иштинде кылдыртыр.

Субсидия кылдыртырынга херек документилер дээрже: 1) мурнуку 6 айның орулгаларының дугайында справка (акша-шалыңы, стипендия, сайгарлыкчыларга — сөөлгү 2 кварталдың декларациязы). Назы четпээн уругларлыгда, кады чурттап-чуртавай-даа турар болза, ада-иениң кайызының-даа орулгазын көргүзөр. 2) бажында кири бижиткен улустун паспорттары, уругларның херечилелдери. 3) ажилдавайн турар улустун күш-ажыл дептериниң хоолгазы. 4) башкарыкчы компаниядан, бажың эргелелинден карточка

болгаш справка, 6 ай иштинде төлээн квитанциялары. 5) квартираның документизи. 6) хуу бажында улуска бажың номунга үндезилээн кири бижилгениң справказын Департаментиниң 106 дугаар кабинетинге кылып бээр. Олар база мурнуку 6 айның электри дээш төлээн квитанцияларын, хөмүр өрттээнге квитанциязын дужаар. Документилерни болгаш хоолгаларны шуптузун каттай эккээр.

Социал политика департаментиниң адреси: Кызыл хоорай, Кочетова, 29. 105, 106 дугаар кабинеттер. Телефону 2-18-49. Хүлээп алыр хүннери: понедельниктен четвергге 8.30 шактан — 15.30 шакка чедир. Айның 1-ден 5-ке чедир хүлээп алышкын чок.

Бистиң корр.

Делгелге

«САЛЫМ-ЧОЛГА ЧЕТТИРДИМ»

Январь 13-те Алдан-Маадыр атыг национал музейге күш-ажылдың хоочуну Дандар-оол Ооржактың 80 харлаанынга тураскааткан «Салым-чолга четтирдим» деп делгелгенин ажайдышкыны болган. Байырлыг езулалга ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Органа Натсак, Кызыл хоорайның Баштыңы Дина Оюн юбилярга байыр чедирип чылыг сестерни илереткен. Ол ышкаш делгелге хоорайның интеллигенциязы, юбиларның дөргүл-төрели база эш-өөрү келген.

Дандар-оол Көк-Хунаевичиниң кайгамчыктыг салым-чолу Тываның XX векте төөгүзүндө эң-не көскү болуушкуннар-биле сырый харылзаалыг: чашкы үелери Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдары-биле, Тываның Совет Эвилелинге каттышканы, Тываның социалисттик чаартылгазы-биле.

Оон дугайында ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы, төөгү эртемнериниң кандидаты Алдын-оол Кангаевич Канзай мынчаар бижээн: «Ол Алтайның көдээ ажил-агый институтун, Новосибирскиниң партияның дээди школазын база Комсомолдун төп школазын чедишкенин дооскан. Оон эртем-билини база ажил-ишти арга-дуржулгазы СЭКП Тыва обкомунуң удуртулгазынга ажилдаар арганы берген. 1973 чылда Д. Ооржакты СЭКП Тыва обкомунуң идеология секретарына соңгаан. 14 чыл дургузунда культура, өөредилге болгаш эртем

адырларының кадрларын белеткээр база республиканың корум-чурумун быжыглаар айтырыглар талазы-биле активчи болгаш чедишкенин ажилдаан.

Дандар-оол Көк-Хунаевичиниң дугайында кады ажилдап чораан эш-өөрү оон угаан-бодалының ханызын, кижилерге кичээнгейлиин, кандыг-даа берге таварылгада шын шиитпирни хүлээп ап шыдаарын чугаалаар. Ол дарга-даа, бөдүүн ажилчын-даа, кырган, чалы-даа кижиле чугаалажып билер.

Амгы үеде Д.К.Х. Ооржак бодунуң дачазының шөлүндө ногаа-чимис, картофельди тарып, өстүрүп турарындан аңгыда, Би-Хем кожуунуң Сайлыг-Кара деп черде бичии ферма база тургузуп алган. Амдызында холдары-буттары шимчеп, караа көскү турда, ажайыг ажил-ишти кылып чоруур болза, чогумчалыг дээрзин кезээде бүзүрелдиги-биле ол чугаалаар. Ажилдап чораан чылдарында үргүлчү телевидение, радио дамчыдылгаларына киржип, солуннарга чүүлдерин парладып келген болгаш, амгы-даа үеде бодунуң байлак арга-дуржулгазын аныктарга харам чокка дамчыдып чоруур.

Хүндүлүг дыштанылгаже үнгеш, дөрт номну чырыкче үндүрген: «О маме, бабушке — о Маны дорогой» (1999 ч.), «Чыргакыдан изим үнген» (2006 ч.), «Спасибо судьбе» (2000 ч.), «Довурактан тодар, малгаштан байыыр» (огородчуга сүме) (2016 ч.). Олышкаш «Тываның кайгамчык кижилериниң амыдыралы» деп бөлүк

номнарның «Салчак Тока» деп томунуң авторларының бирээзи.

Дандар-оол Көк-Хунаевич — үлөгерлиг ада. Өөнүң ишти-биле үш оолду өстүрүп кижизиткен. Амгы үеде оолдарының ажит-өлүн карактажып чоруур кырган-ача.

Юбилар аңаа тураскааткан делгелгени ажитканы дээш Национал музейниң ажилдакчыларына база оон байырлыг езулалына Тываның булуң бүрүзүндө келген дөргүл-төрелинге, хоочун эш-өөрүнге өөрүп четтиришкенин чылыг-чимчак сестерин илереткен.

«Салым-чолга четтирдим» деп делгелгеден Дандар-оол Көк-Хунаевичиниң ажил-амыдыралының чедишкенин херечилээн шынзылгалар, документи-биле музейниң аалчылары таныжып болур. Хөй чылдарда үрөтүңнелдиг ажилы дээш Дандар-оол

Көк-Хунаевич ийи «Хүндүлелдин дээш» орденнер, Тыва Республиканың Ордени, ТР-ниң «Шылгараңгай күш-ажыл дээш», «ССРЭ-ниң күрүне кызыгаары камгалаарына шылгалар дээш» ба Моолдун «Найырал» медальдары-биле шаңнаткан. Тыва АССР-ниң Дээш Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижиниң эдилекчизи. 2005 чылда аңаа «Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы» деп атты тыыскан.

Делгелге ажайдышкынынга Дандар-оол Көк-Хунаевич бодунуң арга-ажыл-агый талазы-биле билиглери-биле үлөшкөн «Довурактан тодар, малгаштан байыыр» деп чаа номунуң таныштырылганын база кылган.

Бистиң кору
Сергей ЕЛОВИКОВТУ
тырттырган чуру

Харысалгалыг болуулуңар

Амыдыралдың аайы ындыг: өөрүшкү биле муңгарал деңге чоруур. Безин чадаарда көңүс үүрмек болгу дег, каракка илдикпес шаг-шагның хайгааралы — хөй каткы соонда карак чажы кээп болур болгай. Чаа чылдың чырыткыланчак, онза хөглүг, өөрүшкүлүг байыр-лалын демдеглээш, кышкы дыштанылга соонда үшкү улдунуң бир дугаар өөредилге хүнүндө Тыва бир аар чидириге таваржып, болбас турган хайның уржуундан 7-ги класстың өөреникчизи, 13 харлыг оглун оскунган.

Январь 9-та Бай-Тайга кожуунуң Тээли суурда спорт школаның мини-футбол секциязының ойнакчызы Байбек Хүрең-оолдун кырында бут бөмбүүнүң хаалгазы аңдарылган. Ол халаптың ужуң оол бажына аар кемдээшкенин алгаш, амы-тынындан чарылган. Аңдарлып турарын бодаарга, хаалга быжыглаттынмаан, бош турганы илдең. Кандыг хевирлиг болгаш кандыг материалдан кылдынганын кижик карак-биле көргөн эвес, бичии кижиниң бажын өлүмнүг кылдыр кемдедир шапканын бодаарга, аар-ла турган боор. Ынчангаш моон соңгаар мини-футбол секцияларынга ажиллаар хаалгаларны садып ап тургаш, оларның шынарынче, ону канчаар шын быжыглаарынче кончуг сагыш салыры чугула айтырыгларның бирээзи болуру чугаажок. Ылаңгыя өөреникчи ажи-төл-биле холбашкан дерг-херекселдер айыыл тургузуптар хире болбас ужурулуг.

Интернеттен көөрүмге, мини-футболга ажилдаар хаалгаларның кандызы-даа бар чорду. Россияга бүдүргөн бир

АМЫ-ТЫННЫҢ ҮНЕЗИ-БИЛЕ

ындыг эттиң бедии 2 метр, калбаа 3 метр, ханызы 1 метр, кылган материалы — каң демир, өртээ 16500 рубль. Бо чүүлү бижип белеткеп олурумда, «Тува-24» телеканалга ол хай-халаптың дугайында даргалар-биле чугаа болган. Аңаа республиканың аныктар болгаш спорт херектериниң талазы-биле сайыттың бирги оралакчызы Буян Биче-оол киришкеш, Тээлиге ол дораан барып четкенин, мини-футбол хаалгазы, шынап-ла, быжыглаттынмаан болганын бадыткаан. Хилинчектиин, башкылар оолдарның чүдөн-даа хербектени бээрин кончуг эки билер болгай, канчап дораан чыпшыр кадап албаан чүве ирги, бош чүве-дир, дегбес деп чагырын канчап утуп алган ирги?

Айыыл-халап хензиг чүведен карак чивеш аразында болу берип болуру-биле коргунчуг. Ындыг хайны кым манап чоруур боор. Оолдун авазында, кады төрээнеринге, төрөлдөргүлүңге эгиттинмес чидиригниң ажайы-шүжүүн алып эртери дег берге чүве чок. Редакция оларның ажайы-шүжүүн үлөжип тур. Байбек кожуун эмнелгезинде эмчи сестразы Саида Машиновнаның үш уруунуң ортун оглу, бо өг-бүлө, 3 чыл бурунгаар уругларының адазын чидирген.

Ажи-төл-биле ажилдап турар кижилерниң харысалгазы чүдөн артык улуг. Чамдык башкылар уругларны чүгле эртем-билигге өөредир, а кижизидилгези, амыдыралга өөредир ада-иениң херээ дээр сагыштыг. Ийе, бир талазында ажи-төлүн кижизидери, амыдырал-чуртталгага өөредир ада-иениң ыдыктыг хүлээлгези болбайн аан, ынчал-

за-даа өзүп оор салгалдарывыс дээш улуг кижилер, башкылар, эмчилер, даргалар — ниитиле шупту харысалгалыг бис. Школаларда айыыл чок чорукту кым харылап турарыл? Эт-сеп шупту быжыглаттынган бе, кайда чүү бош чыдарыл, орук-чирик кандыгыл деп чүвени кым эргий кезип хынаар ужурулуг?

Буян Биче-оолдун чугаазы-биле, эрткен чылын Аныктар болгаш спорт херектериниң яамызы республиканың шупту кожууннарынче барып четкеш, бут бөмбүүнүң шөлдеринде хаалгалар стандарттарга дүжүп турарын хынап көргөн. Оон түңнелинде кайда хаалгалар бош турарының дугайында актыларны тургускан, оларны муниципалдыг эрге-чагырга органнарынче чорудуп берген. Ынчаарга тус чер чагыргазы, спорт школазы ол актыларны чүге херекке албааныл, яамының айтышкынын чүге күүсетпээни?

Айыыл-халап болган соонда ам кээп миннип келир, оон кээп хөй шуугазын үндүрер, бот-бодун буруудадып эгелээр чаңчылдыг болгай бис. Байбек бодунуң амы-тынының үнези-биле үе-черге элээди оолдарны футбол хаалгазындан халбактанып болбас, ол быжыглаттынмаан туруп болур, кээп дүшкеш, кижини өлүр басып кааптып болур чүве-дир дээрзин көргүскен. Бо хайлыг айыыл улуг кижилерниң уруглар-биле ажилга онза кичээнгейлиг болурун, кажан-даа харысалгазын утпазын кичээндирип турар. Ам канчаар, болган чүве шуптувуска өөредиг болзун, Байбектиң авазында быжыг туттунарын чагыыр-дыр бис.

Надежда ЗРГЕП.

Кыска интервью

АЛДЫН-ХАВАКТЫҢ АДА САЛГАКЧЫЗЫ

Сүт-Хөл кожуунуң Алдан-Маадыр суурнуң хүндүткелдиг чурттакчызы, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы Орлан-оол Кежегелигович Монгуш-биле ужуражып чугаалаштым.

— Биче бүдүрүлге ажайдып алгаш, тараа тарып турган болгай силер, оон дугайын чугаалап бээр силер бе?

— «Дарган» аттыг биче бүдүрүлге ажайдып, совхозтан 10 га чер алгаш, ийи чыл улаштыр кызыл-тасты тарааш, элбек дүжүттү ап турдум. Баштайгы чылда бир гадан 25 центнер дүжүт алдым. Алдан-Маадыр суурумда чонумга ажайыг болзун дээш, электри күжү-биле ажилдаар дээрбени база бодум чогаадып кылдым. Ол дээрбеге тарааны чарбалаар, далганнаар, шоңнадыр, соктадыр.

Өг-бүлө бодун боду чемгерер деп девиз-биле тарааны тарып, хаваң, дагаа, кастарны азыраан бис. Чарба, тараа барда, малмаган азыраары эки чорду. Бода малды, шээр малды тудуп турар бис, ынчангаш эт, сүт бодувус амыдыралывыска четчир, ажырбас.

— Өг-бүлөңер, уругларыңар-биле таныштырып көрүңерем, Орлан Кежегелигович.

— Ажи-төлүм арбын көвей: дөрт оол, дөрт кыстыг мен. Олар шупту дээди эртемниг. Аныак, кадык чорааш, ажи-төлдөривисти өстүрүп, өөредип, эртем-билигге чедирип, өглөп-баштап алган бис. Уругларывыс аразында архитектор, инженер, экономист, юрист, башкы, агроном, электрик, эмчи эртемниглер бар. Уругларым авазы ортумак

эртемниг башкы кижик. Бойдушта чаяаттыг уран талантылы аныяанда спортка ынак чораан музыкага салым-чаяанныг, хо-стуг үезинде 7 хылдыг гитарага ойнап, ырлай бээр.

— Ал-бодуңарны, ажилхожулуңарны сонургады көрүңерем.

— Алыс чуртум Калбак-Хараган, Алдын-Хавак, ада ызыгуурум — Кара-Монгуш. Алдынчы Кара-Монгуштарны артынчызы, «Алдын-Хавак» тураскаалдың автору, Боракай оглу Кежегениң, Эрексей уруу Долума Монгуштарны он бир дугаар чааскаан арткан хеймел оглу-дур мен.

Төрүттүңген черим Сүт-Хөл кожуунуң Кара-Чыраа девис кээринде Алдын-Хавак деп чер Төк кээп дүжүп, төрүттүңген өөлөрнунда «Алдын-Хавак» деп тураскаалды тургузуп каан мен.

Алдан-Маадыр, Ак-Даш, Суг-Аксы школаларына химия, физика башкылап чордум. Өөреникчилеримни техниктиг билиглерге өөредип, янзы-бүрү экспонаттарны район, республика делгелгелеринге делгээш, бирги черлерни ап чордувус.

1971 чылдан эгелеп чаа тургустунган «Алдан-Маадыр» совхозка мал ажил-агыйының инженеринге пенсия үңгүе ажилдадым. Шаңналдарым хөй, «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» деп бедик атты алдым.

— Чугаалашканыңар дээш четтирдим, Орлан-оол Кежегелигович. Силерге узун назынны, быжыг кадыкшылды, ак орукту күзедим.

Чылбак МОНГУШ
чугаалашкан.
Алдан-Маадыр сууру

Амы-хуунуң бодалы

ЧОННУҢ КӨӨРҮ – ШОЛБАН КАРАА

Политологияда «томуллаар», «сонгуур» деп билишкеннер бар. Совет үеде албадалдыг чагырга турган ужуң үстүндө ийи сөстүң утказын, бөдүүн чон хамаанчок, удуртулгага ажилдап чораан дүжүмөттөр безин ам-даа ылгавайн турар. Чүгө тус черлерниң даргаларын, ССРЭ-нин Дээди Советиниң болгаш оон куду чагырганың депутаттарын Москваның айыткалын езугаар томуллаар турганын ам улуг назылыг кижилер эки билир-ле болгай. Бо бүгүңү шуугаазынныг тозан чылдарда хөлчок бактап, удуртукчуларны, оон иштинде С. Токаны база чектеп турду.

Черле ынчаш Россияда, оон иштин-Тывада, улуг даргазы (хаан, чиңгине, крестары, президент, обкомнуң бирги крестары) ажилдап турда, алгаар, күүлгеден чайлай бээрге азы чок апаар, бактаар чорук дүжүмөттөргө, харын-а политологтарны, социологтарны, учурларны чаагай чаңчылы апарган. Төмө даянган, шын бижээн В. Лениниң, Сталиниң допчу намдары бо хүнге чекчөк. Чүгө чаңгыс талалап буруудадыр аңу бижээн номнар бар.

«Томуллаашкын» болгаш «сонгуушкун» сөстөр дугайында «Тувинская прав-да» солунга (№134, 2016 ч. декабрь 3) сказы-биле бижээн мен. Ол дээр-ге политология дугайында теорияның өзектери-дир. Мону билбес дүжүмөттөр Токаны «сонгаан» деп бижип турар. Москваның айыткалын езугаар томуллаар дарганы обкомнуң бюро кежигүннери барымдаалап, хол көдүрүп, бадылап турган шын. А Тываның чону ону кажан-а сонгуваан, а бир эвес ындыг айтырыг алууну келген болза, чон ону ол үеде алуугаар ийик. Чүгө дээр-ге чон мурнунга каталдары хөлчок бедик турган.

Удуртукчуларны сонгуур дугайында тырыг шуугаазынныг тозан чылдарда мен Тываның бир дугаар база сөөлгү президентизинге Ш.Ооржакты Тываның у ийи катап, оон сөөлүндө Чазактазынга бир катап сонгуду. Бо дээр-Тываның төөгүзүндө чон бодунуң

баштыңын боду бир дугаар шилип ап турганы ол-дур.

2016 чылдың сентябрь 17-де Тываның хөй азы-сөөк чону Шолбан Валерьевич Кара-оолду Тываның Баштыңыга колдуунда бир демниг сонгааны база-ла төөгүлүг барымдаа-дыр. Бо бүгүңү сонгулдаларның янзы-бүрү документилеринде хоойлу езугаар бүртүкзэн.

Ынчалзажок сонгулдалар үезинде артык бюллетеньнер кирип октап турган, оон ужуң сонгулдаларның түнелдерин хүлээп көрбөс бис дижи, ийи-чаңгыс кижилер бижип турар. Ол дээр-ге сонгукчу бүрүзүнүң эргези-дир. Черле ынчаш ийи-чаңгыс таварылгалар ужуң бүгү Тывага база-ла шак ындыг болган дээр-ге кайыын боор. Хоорай чонун көдзеге деңизерге, иделкейи куду болганы магат чок. Ындыг-даа бол, Кызылдың участок бүрүзүңгө сонгукчулар эвээш келген дугайында барымдааны шын-мегени согаалап бижээнин солун-нардан тыппаан мен.

Амгы Тыва Чазакты чөмөлөп бижип турар кижилер Ш. Ооржак үезинде улуг эрге-дужаалдарга ажилдап чораан дүжүмөттөр-ле чорду. Ындыг чүүлдерге М. Ховалыгың «Хоозураан Тывазы» дорт хамааржыр. ССРЭ буурап дүжөргө, бүгү Россия, оон иштинде Тыва хоозурааны шын. Аңаа Ш.Ооржак канчап буруулуг боор чүвөл. Чогаалчы эндээн. Ол дээр-ге мен оон-биле ийи катап судташкан, ийи катап агарып үнгөн мен. Канчаарга-даа, Тываның амгы үезиниң көдээ ажил-агыыйың чидиг айтырыглары тозан чылдарның хоозуралының уржуу-биле дорт харылзаалыг. Чижээ, Тывага совет үениң сөөлгү чылдарында малчын турларга электри чыры хып, кадарчылар чылыг бажыңнарлыг турду. Дагларда кыштагларга кышкы үеде чайыннанып турган чырык шагда-ла чок, бажыңнарны одап каапкан... Ынчангаш амгы Чазактың

кыштаг дугайында кончуг шын төлөвилели төрүттүнүп, амыдыралда боттанып турар.

Шүгүмчүлөкчилерниң аразында яамыларның бирээзиниң сайыдының оралакчызы турган, оон назыны улгады бергеш халашкан сөөлүндө «Россияның патриоттары» партиядан депутаттаар дээр чадашкан таныжым база бар. Ол демир-үжүк тутканда, чогаалчы, хөгжүм херексели тутканда, аялга чогаадыр, ырлар бижир, солун эрлерниң бирээзи. Оон чамдык ырларын сактып алган, хирешаам-биле бадыргылаар-даа мен.

Бо дуңмам өске кижилер өтүнүп, амгы Чазактың Баштыңыга удур ужуң-утка чок (сонгулдалар дугайында эвес) материалдар бижирге эпчосунуп чоруур мен.

Эрге-чагырганың четпестерин шүгүмчүлээр чөптүг. Чүгө ону бижип тура, удуртукчуну куду көрүп, дорамчылап болбас.

Н. Хрущевтуң хайы-биле Тывага хууда мал азыраарын, ылаңгыя аъттыг болурун хоруп турду. Ам магалыг үе ышкажыл, чеже-даа мал өстүрүп, байып болур. Ындыг-даа бол, аныяктарның хөй нуруузу мал ажилыга хөөн чок. Эвээш санныг эки турачыларны Ш. Кара-оол дарга бүгү тала-биле деткип туру. Ам-даа, моон сонгаар-даа Чазактың ажилының кол угланышкыннарының бирээзи бо.

Назыным улуг. Тока-даа, Ширшин-даа, Ооржак-даа үезинде ажилдап келдим. С.Тока чогаалчы, драматург база публицист болгаш, өскелеринден ылгалдыг бооп төөгүгө артып каар. Политиктиг үениң аайы-биле оларның ажилының уг-шии ылгалдыг турган. Бо даргалар дөгере төлөптүг удуртукчулар чораан. Ш. Кара-оол олардан хензиг-даа дудак чок.

Ш.Ооржактың Чазанга ийи чыл хире күрүнениң парлалга комитетин даргалап тургаш, оон шын-меге чөмө-халазын-даа дыңнап чордум. Чижээ, бир катап мени

тыва парлалганы хоозураткан деп чөмөлээң дарга. Ол база «Хоозураан Тываның» бир кези ышкажыл. Оон ужурун билбес кижилер чораан. Ынчангаш тыва парлалганың хоозураанынга мен-даа, Шериг-оол-даа буруу чок (мону тайылбырлаары узун төөгү). Шак ол дээр-ге база ажилымдан хостаан дээр, Ш. Ооржакка хензиг-даа хомудавайн, оон-биле кады ажилдап чораан үмни сеткилимде чылы-биле кадалап чоруур мен.

Тыва дүжүмөттөргө бот-боттарын бактаар, Москвага чаага бижип, чаргылдажыр чоруу үжөн чылдар үезинде-ле тывылган. Бо дээр-ге бужар бак чаңчылдыр. Москвага чеже-даа шелеринерге, силерниң ооңарны кым-даа тоовас, чөскер, дедир Кызылче чорудулар. Каш борбак тывалар шак ындыг чүдөк хирден адырлып көрээлиңер. Кымга-даа болушпайн тур мен. Мени шын билип көрүңер. Силер чокта-ла Тывада чүү болуп турарын дыңнадып турар тускай албан черлери бар.

Сөстүң хостуун соора ажыглап, Тываның Баштыңы Ш. Кара-оолду чеже-даа бактаарыңарга, ол черге-даа кире бербес, дээр-ге-даа ужуң үнмес, бистиң аравыста чурттап, өөрүшкүвүстү, муңгаралывысты деңге үлөжип чоруур.

Адак сөөлүндө чоннуң мерген угаанныг сөстөрүн сагындырып каайн. «Бодунуң бажында теңени эскербейн, эжиниң бажында теңени эскерген», «Бодун боду билинмес, морзук калчанын эскербес». Чаа Чазакты чөмөлээң кижилер оларның үезинде Тыва кандыг хоозуралга таварышканын көңүс уттуп алган-дыр.

Чон амгы үеде Тывада чүү болуп турарын кандыг-даа дүжүмөттөн артык билер. Эвээш санныг тываларның спортчуларының алдар-ады бүгү делегейде диңмилеп туру. Чонну кым-даа мегелеп шыдавас. «Чоннуң көөрү – шолбан караа» дижири ханы философчу уткалыг. Чон акты-даа, караны-даа кажан-даа билип чоруур.

Монгуш БАЙЫР-ООЛ, ТГСЭШИ-ниң политология секторунуң башкарыкчы эртем ажилдакчызы, философия эртемнериниң кандидаты.

Номчукчунуң саналы

АМЫДЫРАЛГА ЧҮҮ-ДАА ТУРАП

Бирги каналда неделяның пятница хүнүндө 17.00 шакта «Жди меня» деп доктаамал көргүзүп турар дамчыдылганы сонугураан кижилер чок-ла боор. Бодум ону өргөш, сеткилимниң уяны ол ый-аан, карактарым чаштары бодум езин билбээнимде, чаактарым иңнеп бадып келирлер.

О дамчыдылгада көргүзүп турары аш, бичии чажындан-на ада-иезин-кады төрөөн акы-угбаларындан, аларындан, хан чоок төрелинден, ыг-ла-бир хай-бачыттарга таварыш-өзүп келгеш тывышпайн, ишти-баа-йлеп чоруур чеже-чеже кээрденчиглер боттарыныстың төрөөн Тыва-а чок дээр.

Тыва Арат Республика тургустунар унда кыдат эжелекчилерниң чазыңга дыка хөй чылдарда чурттап ууста, биче көшкүн амыдыралдыг аймак тывалар төрөөн чуртунга тоо-быдаргай көжүп чурттап чораасты архив шыгжамырында тодаргайлер херечилеп чыдарлар.

Тыва Арат Республика бактаап турганда, чурт иштинге кандыг-даа керек үүлгөтпээн, мал азырап, шыдалдыг анаа чурттап чораан. Теривиске актыг черге кем-херек п, тудуп, кара-бачыңнап, чамарын боолап шиидип, аалында хөрөгизин хавырып, аалда артып и уругларының авазын уруглары-төрөл чону-биле аргыштырбайн, чың ырак-узак тайга-таскылдарлыг нарынче шөлүп, харын-даа онааш-төрөөн эрттиргеннерни Саян артынче аш чылдарда шөлүп турган болгай. Ык төрөл-аймактарның аразында

эрес-кайгалдары актыг черге хоругдалга онаашпас дээр, кожазында моол чуртунче, чоокку кыдат чуртунче дезип, ол олчаан чуртунче чанмайн, ол күрүнелерниң хамаатылары болуп, бо хүннерге чедир төрөөн чуртун, төрөл чонун сактып, аал-оранныг, ажы-төлдерлиг чурттап чоруурлары дыка көвей. Ол төрөл-аймактарның амгы үеде ажы-төлдери, эртем-билиг сайзыраңгай үеде Тыва чуртунда төрөл аймактары-биле харылзажып, дилешпейн чоруурларын бодум амы-хуумда пат кайгаар кижилер мен. Ынчангаш бо материалды солуннарга чырыдары-биле бижип олурарым бо.

Тес-Хем кожуунда төрөл аймактар кожазы моол чуртунда төрөл аймактары-биле аралажып эгелээнин солундан номчаан кижилер мен. Үстүндө бижээним ышкаш, телевизорга тода көргүзүп, чонга таныштырганын билбес-тир мен. Амгы үеде каш-каш дылдарга хостуг чугаалажыр кылдыр өөредип турар-дыр. Бистиң соовуска артып калыр салгалдарывыс моол, кыдат күрүнелерде чурттап чоруур төрөл өгбелериниң ажы-төлдери-биле эдержи бээрлер ирги бе дээр, бо материалды бижип олурарым бо.

Бодумну кысказы-биле таныштырптайн. Үш ада, ийи ие холунга өскөн мен. Өвүр Чөөн-Хемчикке хамааржып турда, Кара-Чадаанага чурттап чораан төрөөн ачам Базыр-оол, авам Нава-Сүрүң оларның оглу мен. Өвүрнүң Улаатай хем унунда чайлагга 1941 чылдың июнь 2-де төрүттүнгөн мен. Азыраан ачам Союспаң. Үш харлапканымда арааш, оон чок болганын дүүн чаа болган ышкаш билер өзүп келгенимни азыраан авам дыңнааш, кайгап ханмас болгай. Шору эр шаам чедир өзүп келгеш, авамга ачамны сактып чугаалап чораан кижилер мен ийин.

Азыраан ачамны Сержиkey Кара-оол-овна Монгуш дээр. Аныяк кижилер чааскаан чоруур эвес, амыдыралының аайы-биле Баян-Тала чурттуг, уругларының ава-

зындан чарылган, беш өскүс уругларлыг сонгу ачавыс Куулар Санчы Дондулович-биле чурттап берген. Авам бо ачам-биле чурттааш, ийи оол, ийи кысты, өскүс оолдары, кыстары-биле кады азыраан. Бот-боттарывысче «сен, мен» дижип көрбээн бис. Ада-иевис бай-шыдалдыг, кодан хойлуг, инектиг, чылгылыг, а эңне байы хамык ажы-төлү бистер бис. Ынчангаш Баян-Тала чону ачавыстың шын адын адавас «Кожай» деп адаарлар. Хамык ажы-төлү, бистерни, «Кожай оолдары, кыстары» деп адаарлар. Ынчангаш бажыңны дөрүндө ханада Буда бурган биле XIV Далай-Лама Башкының чуруктарының чанында ада-иевистиң портрет чуруктарын кожа азып алган, эртен тургаш, айызап, алгап-йөрзөп чоруур-дур мен.

Төрөөн, азыраан аваларым чок болган соонда, төрөөн ачавыс чеден хар ажыр аравыска чурттап чорааш, бурганнаан болгай. Бистер, тос алышкылар, 1975 чылдан бээр үнчүп-киржи, ажы-төлүвүстү таныштырып, Өвүрдө, Кызыл хоорайда чурттап, эдержи чор бис.

Мен ышкаш, хензиг чажында хан төрөлдеринден чарлып, тывышпайн чоруур чоннуң ажы-төлү бөгүн Тывада та чеже чүвө. Үстүндө бижээним ышкаш тускай «Жди меня» деп буяныг теледамчыдылгандан организастап көргүзөрин, харысалгалыг албан-ду-жаалдыг үстүкү удуртукчулардан бо материалым таварыштыр дилеп каайн.

Бо чүүлүмнү номчуп танышканнар боттарының санал-оналын, арга-сүмезин бижип, деткириңерни диледим. «Чон угааны далай дег, чолдуг кылган ажил-ижи төрөөн чуртун, төрөл чонун, салгалдарын байыдар» деп өгбелерниң ханы уткалыг, чечен-мерген үлөгер чугаазын утпаалыңар.

Сарыг-оол САНЧЫ (Базыр-оол), хоочун бижикчи. Кызыл хоорай.

Чонга ажыктыг

ӨГ-БҮЛЕГЕ НЕМЕЛДЕ ОРУЛГА

Улус чоннуң эң-не хөй ажыглаар чөмнөриниң бирээзи картофель.

Эрткен күзүн Тывага картофель дүжүдү шаанда улуг улустуң чугаазы дег «ытка чүдүрүм» элбек болган. Элбек дүжүттү алырының магадылалы сугаттан, үрезинден, өстүрүкчүнүң эрес-кежээ чоруундан дыка хамааржыр. Оон ажылы часкы үеден эгелээш, күскү ажаалдага чедир төнмөс: доурак-хөрзүннү чымчактап, сугтарып, чашпан-сигенин аштаары, картофельдин сывы узаарга, оон хөрзүннү көдүртүрү дээр ажил-ла хөй.

Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыраа-Бажы суурнуң девискээриниң хөрзүнү картофель тарыырынга кончуг таарымчалыг оран чүвө. Бистиң суур чону эрткен чүс чылдың 50 чылдардан бээр картофельди тарып, ажаап келдилер. Эрткен чылын дүжүткүр, байлак чыл болганындан бичии шөлдүг улус безин 20 шоодайдан өрү картофельди ажаап алдылар. Оларның аразындан Маңзырыкчы Шожуп-ович биле Нина Адышаевнаның өг-бүлөзи чазын 6 шоодай үрезин олурткаш, күзүн 101 шоодай дендии чаагай дүжүттү ажаап алганнар. Ол ышкаш Алдай-оол Ооржактың (80 шоодай), Солаана Кара-Салдың (40 шоодай) өг-бүлөлери база эки дүжүттүг болганнар. Олар артыкшылдыг картофелин Чадаана хоорайга четверг, пятница санында болуп турар көдээ ажил-агыяр жармакаларынга бир шоодайда 600 рубльге садып турду. Ынчанмайн канчаар, боттарының кызыл күжү-биле тарып өстүрүп алганы ногаазындан өг-бүлөгө немелде орулга кирип алыры улуг чедишкен-дир.

Кожуунда көдээ ажил-агыяр жармаказын эрттирип эгелээни чонга дыка ажыктыг болган. Чурттакчы чон жармакадан эътти, картофельди, сүт аймактыг чөмнөри, оон аңгыда малдың немелде чөмнөри сула, тарааны безин чиик өртөккө садып алыр аргалыг апарган.

Оолак КАРА-САЛ, Чыраа-Бажы суур.

Чеди чүзүн малымайны...

Тыва чон шаг-төөгүден тура чеди чүзүн малын ажаап-өстүрүп, малдың ээди, сүдүндөн тыва чемнерни кылып чорааш, ажы-төлүн азырап чорааннар. Чеди чүзүн малга чүлөр хамааржырыл? Ол дээрже инек, хой, өшкү, аът, теве, сарлык, иви-дир.

«Чеди чүзүн малымайны...» деп ийи айда чаңгыс катап үнөр арынны ажыдып тура, чеди чүзүн малывыс дугайында чугаа-биле ону эгелээрин шийтпирледи-вис. Дараазында үндүрүлгөдөн эгелеп чеди чүзүн малывысты азырап, өстүрүп чоруур көдээниң ажил-ишчилеринин амыдырал-чуртталгазын, ажил-ижин, арга-дуржулгазын чырыдып, мал ажылының тускай эртемниглеринин бижээн чүүлдерин парлаар бис.

ӨШКҮ СҮДҮ ЭМ БОЛУР

Бөгүгү чугаавысты малдан ап турары-выс ак чем – сүттен эгелептээли. Чүгө дээрже тайга-таңдызынче аңнап, диинчеп аътта-нып турар аңчыларны-даа, шериг албаны эрттирер дээш азы эртем-сургуул доозуп алыр дээш, соңгаар ырак-узак хоорайларже арт-сын ажыр узун орукче аъттанып турар ажы-төлүвүстү-даа үдөп тура, орукка менди-чаагай чоруурун күзөп, чорук-херээ чогуңгур болзун дээш, дөрт чүкче, дөрт таңдывысче ак сүттү ыдамнап чажып, алгап-йөрээп үдөп каар эки чаңчылдыг чон бис.

Чеди чүзүн малывысты азырап өстүрүп чоруур эрес-кежээ малчыннарга, кадарчы-ларга, чылгычыларга тураскааткан бо арын «Шын» солуннун төлү болганда, аңаа ак орукту күзөп, чоруу чогуңгур, номчукчулары хей-ле болзун деп йөрээп каалы.

Сүт — ол дээрже дыка нарын бүдүмел дээрзин эртемденнер тодараткан. Ооң 87 хуузу суг, а арткан 13 хуузу чүс ажыг бүдүмелдерден тургустунган. Сүттүн иштин-де кол чүүлдер: белоктар, үс, лактоза (сүт чигири), дустар (минералдыг бүдүмелдер), витаминнер бар. Шагдан бээр сүттүн шы-нарын үзүндөн (үскүрүндөн) тодарадып, өртөк-үнезин тургузар чораан. Үзү хей болган тудум, сүттүн шынары эки деп санаар.

Чеди чүзүн малывыстың сүдүнүн үскүрүн барымдаалап чыскаай бижиир болза, бир дугаарында ивини бижиир апаар бис. Дараазында хой, сарлык, теве, өшкү, инек, бе дээш төндүрер. Сан-биле көргүзөргө, ивиниң сүдүндө 22,5 хуу үс, 10,3 хуу белок, 2,5 хуу чигир бар. Хой сүдүнүн үскүрү 6,7 хуу, сар-лыкты — 6,5, тевени — 5,3, өшкүнү — 4,4, инекти — 3,8, бени — 1,4 хуу болур.

Ындыг-даа болза сүттүн кижиге чем болур шынары (хоолузу) азы үнези чүгле үзүндөн хамаарышпас. Чижээлээрге, өшкү сүдүнүн белогу болгаш үзү өске малдардан

эвээш-даа болза, херээжен кижиниң эминин сүдү-биле чоокшулашкан болгаш эмер уругларның хырнынга эки шийгээттинер. Шинчилелдерден алгаш көөргө, чажындан өшкү сүдү эеп өскөн уруглар аарыгларга белен алыспас болган.

Өшкү сүдү В витаминнер-биле байлак. Уйгузу читкен, ижин-шөйүндү аараан, кел-дилиг (мигрень), нервизи баксыраан, тырык-таар, ишти чем шийгээтпестээн кижилер өшкү сүдүн ижерге эм болур.

ХОЙ КЕЖИ ЧЫЛЫГ, ЧЫМЧАК

Бистиң ада-өгбелеривис хой кежинин, дүгүнүң ажыктыг шынарларын шаг-төөгүдөн бээр эки билер чорааннар. Хой кежин эттеп кылгаш, идик-хепти, олбук, хуудустарны, эштип удуур чоорганнарны, хөм саваларны болгаш өске-даа эдилелдерни, херексел-дерни кылып алыр. А хой дүгүн дыдып арыглааш, чүң кылдыр ээргеш, кышкы чылыг хептерни аргып кедип чорааннар.

Хой дүгүндөн кылган хептер кижини янзы-бүрү хоралыг микроорганизмнерден камгалаар. Бөдүүн пөс-таавыга деңизерге, дүктөн кылган материал өл-шыкты дүргөн бодунче сиңирип алыр. Ынчангаш кижиниң эът-кежи кургаг чоруур. Дүк эъттиң чылыг дашкаар үндүрбес болгаш эът-кешче соок эрттирбес шынарлыг. Изигде хой кежи херектээшти эштип алгаш чоруур болзуву-са, ол хун херелдерин эрттирбес болгаш кижиге белен изиргенмес.

Хой дүгүндө хир-чамдан камгалаар ланолин деп бүдүмел бар. Ынчангаш хой дүгүндөн кылган материалдар белен хир-рикпес. Хой дүгүндөн кижиниң эът-кежи кажан-даа аллергиялаас. Астматиктерге хой дүгүндөн кылган материалдардан даа-раан орун-дөжөк пөстерин, чоорганнарны ажыглаарын сүмелеп турар.

ЭМНЭЭР ШЫНАРЛАРЫ

Хой дүгү аарыгны намдадып, ыжыкты сиңириптер шынарлыг. Хой дүгүндөн кылган хептерни артрит, артроз, ревматизм, по-дагра, остеохондроз, оорга, моюн сөөктери аарыг, аллергиялыг, тыныштаар аарыглыг кижилерге кедип чоруурун сүмелеп ту-рар. Кижиниң мага-бодунуң биоэнергиязы өскерилгенинден, ооң аарыгларга удурла-ныр күш-шыдалы баксыраар. Хой дүгү бо өскерлишкениннерни эдип-чазап, мага-бодунуң биоэнергиязын доктаамал байдалга тудуп, өйлөп таарыштырып чоруур. Ынчангаш аарыг кижиге дүргөн сегиичел болур.

Хой дүгү дегдирип аараан таварылгада дыка дузалаар. Аарыг кижини чанагаштааш, хой кежи херектээшти кедиргеш чыттырып-тар. Дүне, хүндүс-даа ону ужулбас. Бо арга горчичник, банка салыр ийикпе азы эът-кешти нугуштап дуза кедирип турганынга бодаарга, дүргөн дузалаар.

Ылаңгыя чаш уругта хой дүгүнүң ажык-ду-засы улуг. Шаг шаандан тура айы четпээнде божаан чаш өпөяны дүктүг хой кежинге ораап тургаш, өстүр азырап алыр турган. Амгы үеде бо арганы Чаа Зеландияның бол-гаш Австралияның үндезин чурттакчылары ам-даа ажыглап турар. Кышкы, чайгы-даа үелерде хой кежи уругларга чымчак таарым-чалыг болгаш ажыктыг дээрзин амгы үениң шинчилелдери бадыткаан. Бичии өпөяны хой кежинге чөргөп каарга, дүктөр аразынга агаар кезээде чоруур болгаш чаш өпөяа белен деритпес, кежи хөлүн эрттир кургавас.

Чаш кижиниң мага-бодунга хоралыг микроорганизмнер хой дүгүнге чыылбас. Хой кежи мага-боду (организми) эки-ле быжык-паан уругну халдавырлыг болгаш челбинер аарыглардан камгалаар. Ишти хейлени бер-ген таварылгада, чаш өпөяны хой кежинге орааптарга, оожургап удуй бээр болгаш иштиниң хейин үндүрүп кааптар. Арып бак-сыраан чаш кижини чымчак хой кежи-биле чөргөп азыраарга, дүргөн күш кирип семи-риир. Бо бүгүнү хой дүгүнүң энергетиказы ие кижиниң энергетиказынга чоокшулашкан бооп турары-биле тайылбырлаар. Чылыг чымчак хой дүгү чаш кижиге иезиниң эргим чылыг куспаа, ханы ынак эргеледи-биле дөмей болур. Амгы үеде эртем-техника че-же-даа сайзыраан болза, хой дүгүн солуптар дүктөн кылган материалдарны чогаадып шыдаваан.

САРЛЫКТАР

Тыва черде өске ма-деңизерге, сарлык б онзагай, ховар чараш м тайга черниң малы б дүктери семдер-семдер кылдыр көстүр, аажы-ч шургуу болгаш шала д ажынганда, дендии д дедир, өшкү малга д дуюглары шиш болгаш дашка, кадырларга тай

Сарлыктың өениң дүгү үзү гаш семдер. Кадыр ийлерлиг теп оъттаар, тоттур оъттап харга кыжын чыда хонар, шыдамык, изиг эм-оъттар болгаш, ээди чаагай, мүнчү хоюг болгаш үскүр, кажаа-хор дуп шүүдеп турбас, азырал-да хереглевес, ажыы улуг онзага

Сарлык улуг, аар кылдыр к тырың мага-бодтуг, чавыс, гар, ооргазының кырында те ышкаш мөгенниг. Өң-чүзүнү кара-сарыг, ак-шокар, калч ра, өле, сарыг-даа болгу. Ооргазының кыры хертеши кудуруу сырый, узун дүктүг, дүгүн «дөжээ» дээр. Сарлы йыстыг азы дөңгүр-даа болу сарлыктың мыйызы эңмекте эгли берген боор. Кыс сарлы мыйызы кыскажак болгаш че шевегиин көстүр.

Кыс сарлыктың дириг де ортумаа-биле 150-250, а бул рыны — 350-450 кил чеде. Сарлык Кыдатта, Тибетте, Мо Даг-Алтайда, Киргизияда, Бу да, Тывада бар. Тибеттиң сарл ры черлик, азырал сарлыкта болгаш коргунчуг көстүр.

Тывага эң-не баштай сар тарны Моолдун Баян-Өлгий ай дан сүрүп эккелген деп чугаа. Ол үеде Мугур бажынга Мө Тайганың эдектеринге, оюктар Каргы бажынга турлагжып көвүдзэн. Оон чоорту Хүрөң-Т Барлык, Тоолайлыг, Шуй, Хе бажы, Кара-Хөл, Алаш, Ак, Хөлче тарап чоруй барган. Чы дөрт эргилдезинде Тоолай Мөген-Бүрөн бажының малчыны өөредип алган шарыларын комнап, кудургулааш, өөн чүд алгаш, көжүп-дүжүп чоруурлар.

Сарлык 18-22 чыл чурт назылыг. Ол тургузу азырал хевес, сиген каап бээр, чир черниң чайгаар үнгөн ойдун оы кыш ажа бээр. Сарлыктың хоюг, үскүрү 6,5 хуу, хайынды өремези 2 илиг чеде бээр. Сар ээди аң ээдинге дөмей кара, а сарыг болур. Сарлыкты 170-хонук дургузунда саар. Бир чы ортумаа-биле 300-350 литр о бээр. Сарлык бугазы 10-11 а дожап, тайга бажынче үнүп ча баар. Сарлык шарызы 100-150 чүөктү чүктеп алгаш, кадыр ар ажып чоруй баар күчү-шыдал амытан.

Амгы үеде улуг чарыгдал үндүрбес, ажыы улуг сарлык ма ооң тааржыр черлеринге азы өстүрери — хүннүң чугула айтыр апарган дизе чазыг болбас. Т кижиге шаг-төөгүдөн бээр-ле ч чүзүн малын азырап чорааш, экт ден элевейн, хырнындан аштава келген. Ынчангаш-ла: «Эзирик ээр-ле таңдым эргизимзе, тод ла мен. Эрзэн шокар малымай эдерзимзе, байыыр-ла мен» — ырлажып чораанывыс ужуру ол.

Адыг-оол НАМГАЙ-ОО
Мөңгүн-Тайга кожу

ЧЫРАА, САЯК АЪТТАРЫМНЫ

Чеди чүзүн малывыстың аразында аът — эң хүндүткелдиг черде турар. Тыва кижиге ооң ажык-дузанының дугайында билбес кижиге ховар-ла боор. Ынчаарга аъттар дугайында өөренир эртемни иппология деп адаарын билер-ле кижиге билер.

Ук төөгүзүндө аът черлик амытан чо-раан. Эң-не баштай аъттарны бистиң эрага чедир 3000-3700 чылдар үезинде амгы Казахстанның соңгу чүгүнге чурттап чораан чоннар чаажыктырып, мал кылдыр азырап эгелзэн. Өске бир медээлерде амгы үеде Башкортостанның девискээринге чурттап чораан чоннар аъттарны эң-не баштай чаа-жыктырып, ажил-агыйга ажыглап чораан деп бижээн. Ол девискээрдөн бистиң эрага чедир VI—VII муң чылдарга хамааржыр эрте-бурунгу аъттар сөөктери тыылган.

Аът ортумаа-биле 25-30 чыл чурттаар. Аъттың дурт-сыны, бедик, чавызы ооң уксаа-зындан, ажаап чемгерип турарындан база хамааржыр. Колдуунда-ла олар 150 — 185 см чедир бедик болур, а бичии чыпкак пони деп аъттар 120 — 150 см бедик болур.

Эң-не чыпкак 70 — 76 см бедик аъттарны Аргентинага өстүргөн. Бо малдың уксаа-зын фалабелла деп адаан. Фалабелла уксаалыг малдарның эң бичиизи 35,5 см бедик, деңизи — 9,07 кг. А пони деп чыпкак аъттарның деңизи 100 — 120 кил чеде бээр. Улуг аъттарның дириг деңизи ортумаа-биле 400 — 600 кил болур. Эң аар чүкч сөөртүр уксаалыг аъттарның дириг деңизи ортумаа-

биле 700 — 900 кил чеде бээр.

Хову черниң аъттары чыл дургузунда чер оъттаар. Ындыг-даа болза улуг харлыг соок кышкы үелерде оларны арып-доруп баксы-равазын дээш, немелде чемгерип турар. Аъттың чиир чеми колдуунда-ла сула биле сиген азы тараа саваңы болур. Ол хонукта 25-ден 100 кил чедир сигенин чиир. Назы-харынга болгаш дириг деңизинге хамаа-рыштыр чайгы үеде 30 — 60, а кыжын 20 — 25 литр сугну ижер. Аътты тоттур оъткаарынга барык 2 гектар хире шөл херек.

Кыжын муңгаш кажааның иштин аъттар турар кылдыр аңгылап өрээлдээш, инек, хой, өшкү-биле кады хондуруп болур. Ындыг-даа болза аът кажаазы черле аңгы турар болза эки. Аъттарны шээр мал-биле кады оътка-рага амыр-тайбың кады хүнзээр. Кажан-даа одар хунаашпас, чүгө дээрже аъттар кол

кезинде чулуктуг оът чиксээр, а хой, өшкү кургай берген чаш-пан, сигенин-даа чиир, кужурлуг черниң ойдун оъттаксаар.

Делегейде аъттарның 427 аңгы уксаазы бар, а Россияда оларның 50 ажыг уксаазын өстүрүп турар. Аът өстүрери хей чарыгдал негевес, элбек болгаш экология талазы-биле арыг продукцияны берип турар адыр болур. Бистиң чуртувуста аът ээдиниң кол бүдүрүкчүзү — Сибирь Федералдыг округ болур. Сибирьниң регионнарындан ол талазы-биле бирги черде 152 муң аътты өстүрүп турар Якутия, дараазында Алтай (146 муң), Забайкалье (123 муң), Бурятия (82 муң), Тыва (68 муң) бооп турар. ТР-ниң Чазааның даалгазы-биле Тыва-да көдээ ажил-агыйның эртем шинчилел институту «Тыва Республикага 2015-2020 чылдарда бүдүрүкчү болгаш спорт аъттарын сайзырадыр» дугайында күрүне программа-зын ажилдап кылган. Амгы үеде республи-када аът өстүрер талазы-биле ийи улуг ажил-агыйлар ажилдап турар. Ол дээрже Чөөн-Хемчик кожуунда «Белдир», Өвүрде «Кошкарлыг» көдээ ажил-агыйның бүдүрүлгө кооперативтери болур.

Республикага чылгы ажил-агыйын сай-зырадыр талазы-биле тускай программа ажилдап эгелзэн. Бо талазы-биле амгы үеде байдал кандыгыл? Ону солуннун дараазын-да үнөр үндүрүлгезинге бижип чырыда бээр бис, хүндүлүг номчукчу.

Даш-оол МОНГУШ.

Спорт • спорт • спорт

«ШЫНЧЫЛАР» ШЫЛГАРААННАР

Фоторепортаж

«Шынның» найыралдыг командасы.

массалыг инфор-
мация чепсектериниң
наалистериниң бол-
солун-сеткүүлдерни
үрүп үндүрүп турар
наалистериниң солун
дээрлери чокта амгы
шпакын хөгжүлдэин
тен билип алыры берге.
ангаш парлалганың,
дио, телевидениениң
ды-биле кижилер бүрүзүнүн
агай эргези – сөстүн
туунуң эргези боттанып
ар.

тин хамааты ниитиле-
тин эң чугула адыры
хостуунуң дузазы-биле
тистерниң кандыг-бир
агы көдүргөн материал-
теледамчыдылгалары,
сестери күрүнениң болгаш
тин ажил-херектеринден
даа тудавайн, ниитилелде
чугула черлерни ээлеп

сияның журналистери
ның профессионал ба-
ны – парлалга хүнүрткен
да демдегледип эттирген-
аваның массалыг инфор-
чепсектериниң ажилдак-
ы ол байырлалын Кызылда
ей аттыг спорт ордузунга
он-тоглаалар-биле дем-
нер.

аның парлалгазының
дагылары баштай спорт

ордузунуң дош залының като-
гунга ажи-төлүн эдертип алгаш,
уруг-дарыын дошка чуңгуладып,
боттары база коньки кедип ал-
гаш маңнап, арай кошкактары

ужуп-туруп тургаш,
бир шак ажи-мага
хандыр дыштанып
алганнар.

Ооң соонда
журналистер спорт
ордузунуң улуг залы-
на спорттун 3
аңгы хевирлериниң
маргылдаалары-
на киришкеннер.
Оюннарның ба-
йырлыг ажи-дыш-
кынынга Тыва
Республиканың
Чазааның Дарга-
зының оралак-
чызы М.В. Тунев,
республиканың
Информатизация
болгаш харылзаа
сайыды Р.В. Гри-
цюк олар парлалга
ажылдакчыларынга
байырын чедирип,
спортчу оюннарга
чедиишкннерни
күззэннер.

Маргылдааның
судьялары чыыл-
ган командаларның

ойнакчыларын 3 аңгы холушак
бөлүккө үскеш, улуг спорт залдың
барык чартык кезиин ээлеп турар
үрдүрүп каан, янзы-бүрү шапта-
раазыннарны ажи-п эртер батутка
солун эстафетадан эгеледи.

Батуттун иштинге дүргөн
хөдөлип чоруп тургаш, кандыг-
бир моондакка илдиккеш, кээп
ужар-даа болза чымчак болга-
нындан аарышкылыг звес. Бир
команданың ойнакчызы бодунуң
оруунга таварышкан шаптараа-
зынны эртип чадап турда, өске
команданың кежигүнү чаданы
өрү үнгөш, 20 метр хире бедик
кадыр черден чуңгулап бадып
турарлары-даа бар.

Ол батутка тиелелгелерни
эйт-ханы бүгү талазы-биле бе-
леткелдиг, күш-дамыр сайзыралы
бедик, авааңгыр-кашлагай кижилер
ажи-п эртер. Ынчангаш арай
кошкак белеткелдиг кижилер ол
батутка моондактарны төнчүзүңгө
чедир кылып шыдавас чорду.

Ийиги ээлчегде командалар-
ның кежигүннери канат тыртта-
рынга маргышканнар. Бо оюнга
команда бүрүзүндөн 3 эр, 3 херээ-
жен спортчулардан тургустунган
командалар киришкеннер. Маңаа
бир демниг, бот-боттарын эки
билчир команда аштырышкын
чок бурунгаарлап тургаш, тиелел-
гелерни чедип ап турдулар.

Эң сөөлүндө баскет-
бол дээрбээнче кым
эң хөй бөмбүктү кири
октаарының солун ою-
нунга кириштилер. Кы-
дыындан көрүп турарга,
баскетбол оюнун эки ой-
нап чораан спортчулар
өскелерден ылгалып,
хөй бөмбүктерни чазыг
чок дээрбекче кири ок-
тадылар.

Болуп эрткен со-
лун маргылдааларның
түннелинде шаңналдыг
черлерни алган коман-
далар республиканың
Информатизация
болгаш харылзаа
яамызының тургусканы
өртектиг белектери-биле
шаңнатканнар.

Журналистерниң бол-
луп эрткен солун мар-
гылдааларынга эң эки
белеткенип, массалыы-
биле киришкени дээш,
республиканың ниити-
лел-политиктиг солун-
ну «Шынның» демниг,
найыралдыг коллективи
жюри кежигүннериниң тургусканы
тускай шаңналынга төлептиг
болганнар.

Ам хүндүлүг номчукчулары-
выска ол маргылдаалардан кыл-

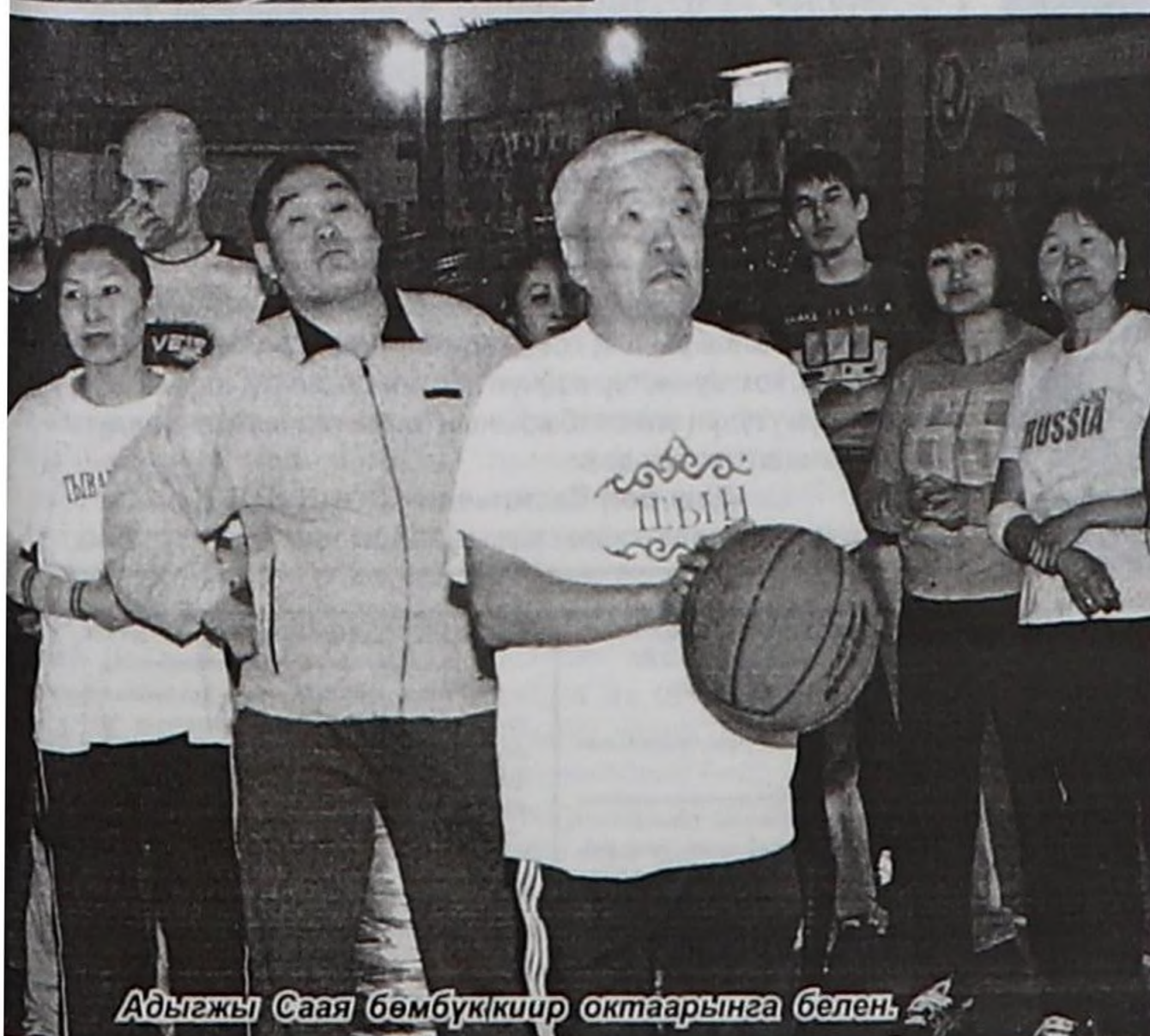

Батутта Амбармаа Сагаан.

ган фоторепортажымны бараал-
гаттым.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган
чуруктары.

Адыгжы Саая бөмбүккири октаарынга белен.

Командалар канат тырттып тур.